

The Burial Tradition in the Zoroastrian Religion, The Continuation of the Long Tradition of Secondary Burial during Epipalaeolithic and Neolithic Periods

Mohammad Hossein Rezaei¹ & Mohsen Sang Bargan² & Omran Garazhian³
(245-270)

Abstract

Burial traditions have not been formed all at once and in the long term numerous factors and variables have played a role in its formation and continuation or obsolescence. Among these factors, we can mention the influence and contacts made between different cultures, and in the meantime, Zoroastrian culture can not be an exception to this rule and it can be said that the burial practice in the Zoroastrian religion (Ossuary) probably has a long history among different ethnic groups and nations, and these cultures were influential in adopting the burial practice (Ossuary) in the Zoroastrian religion. Similar to the burial practice (Ossuary) in the Zoroastrian religion, it has been found in the Iranian plate and Levant and Central Asian in the Epipaleolithic period to the late Bronze Age. Therefore, the aim of this research is to evaluate the relationship between the secondary burial practice during the Epipaleolithic period and the time of the advent of Zoroastrian religion and its effect on the burial method in Zoroastrianism. Accordingly, the present research seeks to answer the following questions: How early on and how did the burial data of archaeology come from? And what is the connection between the method of the second burial and burial in Zoroastrianism?. The method of this research is descriptive-analytical, based on archaeological reports. In the present study, information was obtained from archaeological reports and published articles about various sites of Iran's plateau and Levant and Central Asia, of which secondary burials have been discovered. The philosophy of doing this burial method could be different or a reason other than respect for nature, and these secondary burials were probably carried out by non-sedentary groups that used permanent sites for burial and probably died somewhere outside the facility, and the possibility of transferring bodies to There were no grounds for burial, so the deceased were abandoned in the same place, and later, after the loss of soft tissues, the bones were collected and buried in the graves in the site.

Keywords: Secondary Burial, Zoroastrianism, Epipaleolithic, Neolithic, BMAC.

doi
10.22059/jarcs.2021.275808.142677
Print ISSN: 2676-4288- Online ISSN: 2251-9297
<https://jarcs.ut.ac.ir>

1. Corresponding Author Email: mohammad.1561@yahoo.com

Assistant Professor of Archaeology, Shiraz University, Shiraz, Iran.

2. M.A. Graduated in Archaeology, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran.

3. Ph. D Graduated in Archaeology University of Tehran (Independent Researcher), Tehran, Iran.

1. Introduction

The burial practice among Zoroastrians has been such that, The dead were placed on top of a mountain so that their bodies could be eaten by carnivores, and after the meat was separated from the bones by carnivores and wild animals, the bones were collected and buried in a place intended for burial. Until the last century, this tradition has been common among the Zoroastrians of Iran (Modi. 1937: 57). It can be said that the burial method (secondary burial) that was formed in the epipaleolithic period, slowly with the formation of the Zoroastrian tradition, somehow these burial rites left their effects on this burial tradition. Secondary burial practice is also observed among different cultures, such as the Iranian plateau, the Levant and Central Asia in the Neolithic and chalcolithic periods, As well as at the late Bronze Age (Bactria–Margiana Archaeological Complex or BMAC Culture) (Sarianidi .2007: 297), and ultimately accepted as a common funeral tradition in the Zoroastrian religion. Similar to these funeral traditions, today prevail in the region of Mongolia and Tibet, which are known as heavenly burials. Therefore, the purpose of this research is to study the background and history of Zoroastrian burial practices from the Epipalaeolithic and Neolithic era, and the connection of the funeral tradition in the Zoroastrian ritual with the secondary burial practice. The method of this research is descriptive-analytical. In the present study, information was obtained from archaeological reports and published articles about various sites of Iran's plateau and Levant and Central Asia, with only secondary burials discovered. Finally, the questions have been answered by analyzing the information and evidence obtained in different areas. In this study, the methods of the secondary burial were studied from the beginning to the end of the Chalcolithic in the Iranian plateau, and then compared with the contemporary site outside the Iranian plateau, where the secondary burial was discovered, and then examined the secondary burial was dealt with Late bronze age (BMAC) in the Central Asian, in order to assess the evolution of secondary burial practices, traditions, beliefs and funerals in these areas. In Iran, from the epipalaeolithic period in the Hutu cave in Behshahr, and in the Neolithic period, from the sites of Chogha Sefid, Ali kosh, Ganj Dareh, Guran and Hajji Firuz (Figures 1-2) (unlike other Neolithic settlements of Iran, much information was obtained about burial practices from the site. The most commonly burial method used in these sites is the use of dakhma storeroom in the corner of a room inside which the bones have been discovered), and during the chalcolithic period, from the Choga Sofla of Behbahan and the Tape Hissar Damghan, and during the Bronze Age from Hasanlu and Gilavan Cemetery in northwestern Iran, and in the shahrak-e Firuzeh Neyshabur, a secondary burial It has been discovered. In the Levant region during the epipalaeolithic, Neolithic and chalcolithic periods, many secondary burial have been discovered from various sites(Grindell .1998: 144; Galili et al. 2005: 8; Erdem .2006: 26-28). In the Central Asian region, a secondary burial site was also found on some of the chalcolithic sites. Also, during the bronze period in this area, the secondary burial has also been identified in some cemeteries of the BMAC culture (Figure 7) (Sarianidi. 2007: 166). In the oldest part of the Vendidad, it has already been referred to the " secondary grave" - a simple pit, in which the dead body was placed before it was buried. The excavations of the Gounor's northern palace revealed that there was a "Dakhma" in the royal residence. According to the information presented in this article, the method of secondary burial in Iran and beyond Iran from the Epipalaeolithic and Neolithic periods seems to refer to some of the rituals whose most famous name is the burial method in the Zoroastrian religion. Secondary burials in Iran, during the epipalaeolithic, neolithic and chalcolithic periods, and in the Levant region during the Natufian period, then in the Neolithic and chalcolithic periods, and in Central Asia during the bronze period, are somewhat similar to those of Zoroastrian burials. This is how often after the destruction of soft tissues, bone remains were buried in the soil, and the philosophy of doing this burial method could have been different or a reason other than respect for nature, because at the same time burial in these sites Incipient is also found. As previously mentioned, secondary burials were probably carried out by non-sedentary groups that used permanent sites for burial and probably

died somewhere outside the facility, and the possibility of transferring bodies to There were no grounds for burial, so the deceased were abandoned in the same place, and later, after the loss of soft tissues, the bones were collected and buried in the graves in the site.

سنت‌های تدفین در آئین زرتشتی گری، تداوم سنت دیرپای تدفین ثانویه دوره فراپارینه سنگی و

نوسنگی

محمدحسین رضایی^۱

استادیار باستان‌شناسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

محسن سنگ برگان

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران.

عمران گاراژیان

دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تهران، پژوهشگر مستقل، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۴/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۳۰

چکیده

سنت‌های تدفین یک‌باره شکل نگرفته‌اند و در بلندمدت عوامل و متغیرهای پرشماری در شکل‌گیری و تداوم یا منسوخ شدن آن نقش داشته‌اند. در بین این عوامل می‌توان به تأثیرگذاری و تماس‌های صورت گرفته بین فرهنگ‌های مختلف اشاره نمود و در این میان فرهنگ زرتشتی گری نیز نمی‌تواند از این قاعده مستثنا باشد و می‌توان گفت، شیوه تدفین در دین زرتشتی (استودان) احتمالاً دارای پیشینه کهن‌تری در بین اقوام و ملل مختلف بوده است و این فرهنگ‌ها در اتخاذ شیوه تدفین (استودان) در دین زرتشت تأثیرگذار بوده‌اند. همانندهایی برای شیوه‌های تدفینی (استودان) در دین زرتشتی، در دوره‌های فراپارینه‌سنگی تا اواخر عصر مفرغ در فلات ایران و خارج از آن، از منطقه لوانت (مدیترانه شرقی) و آسیای مرکزی (ماوراءالنهر) مشاهده می‌شود. این پژوهش به ارزیابی و بررسی مشابهت‌های شیوه تدفین ثانویه از دوره فراپارینه‌سنگی تا ظهور دین زرتشتی و تأثیر آن بر شیوه تدفین در آئین زرتشتی می‌پردازد. بر این اساس، پژوهش پیش رو در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است: بر اساس داده‌های باستان‌شناختی تدفین ثانویه از چه زمان‌هایی در فرهنگ انسان پدیدار شده و به چه صورتی انجام می‌گرفته است؟ این نوع تدفین با چه آیین‌هایی مشابهت‌هایی دارد؟ و چه ارتباطی میان شیوه تدفین ثانویه با شیوه تدفین در آئین زرتشت وجود دارد؟ روش انجام این پژوهش به صورت توصیفی - تحلیلی است. در پژوهش حاضر اطلاعات لازم از گزارش‌های باستان‌شناختی و انتشارات، گردآوری شده است و در نهایت با تجزیه و تحلیل اطلاعات و شواهد موجود، به پرسش‌های مطرح‌شده، پاسخ داده شده است. تدفین‌های ثانویه دوره‌های فراپارینه‌سنگی و نوسنگی در ایران و منطقه لوانت، شباهت‌هایی با شیوه تدفین در دین زرتشتی دارند. ممارست سنت شیوه تدفین ثانویه به نظر می‌رسد فراتر از احترام به طبیعت بوده، همچنین به نظر می‌رسد این شیوه در بین گروه‌های غیر یکجانشین رایج بوده است که مردگان را در محل استقرار دفن می‌کردند. احتمالاً این افراد در جایی خارج از محل استقرار فوت‌شده‌اند و امکان انتقال اجساد به محوطه جهت تدفین وجود نداشته است، بنابراین متوفیان در همان محل رها می‌شده‌اند و بعدها بعد از بین رفتن بافت‌های نرم، استخوان‌ها جمع‌آوری شده و در محوطه در قبور دفن می‌شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: تدفین ثانویه، آئین زرتشت، فراپارینه‌سنگی، نوسنگی، BMAC.

۱. مقدمه

تعیین جنبه‌های غیرمادی فرهنگ‌های پیش از تاریخ به دلیل نبود رهیافت‌های تئوریک و روش‌شناختی مناسب یکی از پیچیده‌ترین شاخه‌های پژوهشی باستان‌شناسی به شمار می‌رود. برخلاف جنبه‌های مادی که از آن‌ها نشانه‌های آشکاری در کاوش‌های باستان‌شناسی هویدا می‌شود، شواهد مربوط به بخش‌های غیرمادی یا اعتقادی فرهنگ‌ها به‌ندرت از کاوش‌های باستان‌شناسی به دست می‌آیند. در عین حال، بدون تبیین جنبه‌های غیرمادی فرهنگ‌های پیش از تاریخ، هرگونه تحلیلی از این فرهنگ‌های باستانی یک‌سویه خواهد بود (طلایی، ۱۳۸۱: ۱۷۴). نگرش متفاوت به موضوع مرگ از ادوار پیش از تاریخ تاکنون، موجب رعایت الگوهای متفاوتی در شیوه‌های تدفین شده است. تنوع در کیفیت و کمیت اشیایی که به همراه جسد به خاک سپرده شده و حالت

سر، بدن، دستان و پاهای جسد و نحوه معماری، نشان‌دهنده گوناگونی نظام‌های اعتقادی، سازمان‌های اجتماعی و سیاسی و روابط اقتصادی در فرهنگ‌های مختلف هست (فیروزمندی و لباف خانیکی، ۱۳۸۵: ۶۸). همچنین قبور و شیوه‌های تدفین اطلاعات بسیار زیادی در زمینه گاه نگاری، قوم‌نگاری، انسان‌شناسی، روابط اجتماعی و اقتصادی و طبقات اجتماعی در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند. مطالعه و بررسی طبقات اجتماعی یک رهیافت ریشه‌دار در باستان‌شناسی است (Childe. 1957)؛ اما به دنبال انتشار کتاب «چشم‌اندازهای نوین در باستان‌شناسی» در سال ۱۹۶۸ توسط بینفورد (Binford and Binford. 1968) پژوهش‌های نسبتاً زیادی درباره سنت‌های تدفینی و ابعاد مختلف آن صورت گرفته است. در اوایل دهه هفتاد میلادی در آمریکای شمالی این‌گونه مطالعات اهمیت بسیار زیادی پیدا کرد و نهایتاً جایگاه ویژه‌ای در چهارچوب روش‌ها و تئوری‌های باستان‌شناسی پیدا نمود (Brown. 1981). بر اساس نظر براون، برای بررسی دقیق‌تر جایگاه اجتماعی متوفی علاوه بر یافته‌های همراه وی باید به موقعیت تدفین نیز توجه کرد، چون در غیر این صورت ممکن است در تحلیل‌ها خطاهایی رخ دهد. به‌عنوان مثال در مواردی ممکن است پیچیدگی روند شیوه‌های تدفین مانند تغییر یک‌فاز یا گذر از یک مرحله به مرحله دیگر، به‌عنوان وجه تمایز جایگاه اجتماعی به شمار آید (Brown. 1981: 37).

آرتور آلن ساکس^۱ در پایان‌نامه دکترای خود تحت عنوان ابعاد اجتماعی رفتارهای تدفینی، فرضیه‌هایی را در خصوص ارتباط اجتماعی بین تدفین‌ها و ساختار جامعه مطرح نموده است. فرضیه‌های ارائه‌شده توسط ساکس تا حدودی مشابه نظرات بینفورد است که در این خصوص هشت فرضیه مطرح نموده است، بر طبق اولین فرضیه اگر شباهت‌های ثابت‌شده‌ای بین تدفین‌های مربوط به فرهنگ‌های مختلف وجود داشته باشد، این شباهت‌ها انعکاسی از ساختار اجتماعی هستند که آن‌ها را ایجاد کرده است (Saxe. 1970). از سوی دیگر این‌گونه مطالعات زمینه‌های لازم را در شفاف‌سازی نظریه‌ها و مسائل روش‌شناختی باستان‌شناسی فراهم آورد (Renfrew. 1994). باستان‌شناسی جدید یا روندگرا در مطالعه شیوه‌های تدفین متکی بر رویکرد علمی است و در عین حال، به مطالعه شیوه‌های تدفین بین-فرهنگ‌های مختلف برای فهم تنوع تدفین‌ها و کارکردشان در میان گروه‌ها می‌پردازد (Trigger. 1989: 302; Saxe. 1970: 49).

اولین مشخصه‌ای که در ارتباط با تدفین از آن استفاده می‌شود، موقعیت قرارگیری تدفین است. موقعیت یا شیوه قرارگیری یک جسد در داخل قبر می‌تواند به شیوه‌های مختلفی مانند به پشت خوابیده، خوابیده به یک‌طرف و یا حتی به صورت نشسته و ایستاده باشد (Pearson. 1999: 6). نوع تدفین می‌تواند به صورت خاک‌سپاری باشد که شامل تدفین اولیه (شامل استخوان‌ها و اسکلت انسانی به صورت کامل و یا تقریباً کامل) و تدفین ثانویه (شامل استخوان‌های پراکنده هستند و معمولاً اسکلت انسانی به دست آمده فاقد تمامی استخوان‌های یک اسکلت کامل است) و یا دفن جمجمه به تنهایی که می‌تواند یکی از شیوه‌های تدفینی باشد (Grindell. 1998: 111-112). شیوه دیگر جسد سوزی است. سوزاندن جسد معمولاً روش پیچیده‌تری نسبت

¹ Artur Alan sax

به خاک‌سپاری است. زمان و کار بیشتری معمولاً به سوزاندن اختصاص می‌یابد؛ این فرآیند شامل جمع‌آوری چوب، قرار دادن بدن، مراقبت از آتش و جمع‌آوری بقایای آن است (Pearson, 1999: 6-7). مشخصه دیگر که در ارتباط با تدفین‌ها از آن استفاده می‌شود، وضعیت قرارگیری فرد متوفی در ارتباط با دیگر افراد دفن شده است که ممکن است به صورت تدفین‌های انفرادی و یا تدفین‌های گروهی باشد که برای آن‌ها از واژه انفرادی یا تکی و همچنین ترکیبی و یا چند نفره استفاده می‌شود.

سنت‌های تدفین یک‌باره شکل نگرفته‌اند و در بلندمدت عوامل و متغیرهای پرشماری در شکل‌گیری و تداوم یا منسوخ شدن آن نقش داشته‌اند. در بین این عوامل می‌توان به تأثیرگذاری و تماس‌های صورت گرفته بین فرهنگ‌های مختلف اشاره نمود و در این میان فرهنگ زرتشتی گری نیز نمی‌تواند از این قاعده مستثنا باشد و می‌توان گفت، شیوه تدفین در دین زرتشتی (استودان) احتمالاً دارای پیشینه کهن‌تری در بین اقوام و ملل مختلف بوده است و این فرهنگ‌ها در اتخاذ شیوه تدفین (استودان) در دین زرتشت تأثیرگذار بوده‌اند. البته لازم به ذکر است این تنها شیوه تدفین در دوره ساسانی نبوده است و شیوه‌های تدفینی مختلفی در این دوره مشاهده می‌شود (توفیقیان و باستانی، ۱۳۹۵: ۱۸-۲۴). چنانکه در شرح شیوه دفن مردگان زرتشتی نقل شده است که مردگان را بر بالای کوه قرار می‌دادند تا اجساد آن‌ها توسط لاشخورها خورده شود و پس از جدا شدن گوشت از استخوان توسط لاشخورها و حیوانات وحشی، استخوان‌ها جمع و در محلی که جهت تدفین استخوان‌ها در نظر گرفته شده بود دفن می‌شده‌اند و تا قرن اخیر نیز این سنت در میان زرتشتیان ایران مرسوم بوده است (Modi, 1937: 57). طبق متون وندیداد، در معرض قرار دادن جسد در هوای باز برای تمام زرتشتیان اجباری بوده است، اما ساخت مکانی برای استخوان‌ها تنها برای ثروتمندان مرسوم بوده و افرادی با استطاعت مالی کم می‌توانستند پس از عرضه داشت جسد، استخوان‌ها را بر زمین باقی بگذارند؛ بنابراین، پیش از آن‌که استخوان‌ها در استودان قرار بگیرند، جسد را در محلی روباز قرار می‌دادند تا روح از آن خارج شود. مکان ساخته شده برای این عمل، «برج خاموشان» نامیده می‌شود. از نمونه آثار منسوب به برج خاموشان، برج مدوری دربندیان درگز است که دارای چاهی با عمق حدوداً ۸۰ سانتی‌متر در کف بنا است (حیدر پور و رهبر، ۱۳۸۸: ۱۶-۱۸).

دخمه‌های اولیه زرتشتی بناهای ساده‌ای بودند که به‌طور طبیعی یعنی با استفاده از عارضه کوه‌ها شکل گرفته بودند. سپس دخمه‌های دست‌ساز پدید آمد که بیشتر مربوط به دوره اسلامی است. این دخمه‌های دست‌ساز که دیواری استوانه‌ای از خشت و سنگ داشتند، به برج معروف‌اند. جایگاه این دخمه‌ها نواحی گرم و خشک فلات مرکزی ایران بود که به سبب شرایط آب و هوایی، محیطی مناسب برای خشکاندن اجساد محسوب می‌شدند (عنایتی زاده و آموزگار، ۱۳۹۶: ۹۵). در هند با شکل‌گیری جامعه زرتشتیان ایرانی موسوم به پارسیان، بسیاری از آداب و سنن آیین زرتشتی احیا شد. در ۱۳۰۰ میلادی پارسیان بنا بر نیاز جامعه آن روز زرتشتی، نخستین دخمه را در شهر بروج^۱ در ایالت گجرات ساختند. کم‌کم به‌موازات رونق اقتصادی و رشد جمعیت، دخمه‌های پارسی در نواحی زرتشتی نشین فزونی یافت (Paymaster, 1954: 2-27).

شیوه تدفین ثانویه در دوره فراپارینه‌سنگی، از غار هوتو (Mcauley, 2013: 1-9) و در دوره نوسنگی (از)، علی کش (Hole and Flannery, 1963: 246)، گوران (Weeks, 2013: 52) و حاجی‌فیروز (Voigt, 1983)

(91-70 در ایران شناسایی شده است. در خارج از ایران، در منطقه لوانت^۱، شیوه تدفین ثانویه در دوره ناتو فیان و سپس در میان فرهنگ‌های نوسنگی این منطقه گزارش شده است، از جمله از محوطه اتلیت- یام^۱ در ساحل شرق فلسطین اشغالی نوعی تدفین ثانویه گزارش شده است که در آن استخوان‌ها پس از جداسازی گوشت از بدن، دفن شده‌اند (Galili et al. 2005). همچنین در محوطه باستانی چاتال هویوک^۲ در ترکیه نیز یکی از پرکارترین تصاویر ترسیم‌شده بر روی دیوارها مربوط به کرکس است که در حال نوک زدن به اجساد انسان‌هایی هستند که سر آن‌ها از بدنشان جدا شده است. تدفین‌های ثانویه یافت شده از این محوطه، شاهدی بر این مدعاست (Mellart. 1967). می‌توان گفت شیوه تدفینی که در دوره فراپارینه‌سنگی (شیوه تدفین ثانویه) شکل گرفت، به آرامی در طی دوره‌های نوسنگی و مس و سنگی میان فرهنگ‌های مختلف از جمله در فلات ایران، منطقه لوانت، آسیای مرکزی و همچنین در دوران مفرغ و آهن در ایران و در اواخر عصر مفرغ (مجموعه باستان‌شناختی مروی- بلخی BMAC) تداوم می‌یابد. سپس با شکل‌گیری سنت زرتشت‌گری، به نحوی این شیوه تدفینی اثراتی بر شیوه تدفین در آئین زرتشتی‌گری بجای گذاشت. لذا هدف این پژوهش، بررسی پیشینه تدفین ثانویه از دوران فراپارینه‌سنگی و نوسنگی و ارتباط سنت تدفین در آئین زرتشت با شیوه تدفین ثانویه است. بر این اساس، پژوهش حاضر در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است: بر اساس داده‌های باستان‌شناختی تدفین ثانویه از چه زمان‌هایی در فرهنگ انسان پدیدار شده و به چه صورتی انجام می‌گرفته است؟ وجود تدفین‌های ثانویه بر چه آئین یا آیین‌هایی اشاره دارد؟ چه ارتباطی بین سنت تدفین ثانویه از دوران فراپارینه‌سنگی به بعد با شیوه تدفین در آئین زرتشتی وجود دارد؟

در اینجا لازم است تعریفی از تدفین ثانویه و همچنین دفن مجدد (مرده گذاری مجدد) ارائه دهیم. در شیوه تدفین دفن مجدد (مرده گذاری مجدد) بعد از دفن متوفی و سپری شدن مدت‌زمانی از دفن شخص، گور بازگشایی شده و جسد یا اجساد دیگری در گور قرار داده می‌شده است. به جهت قرار دادن جسد شخص جدید، استخوان‌های جسد قدیمی‌تر در گوشه‌ای از گور قرار می‌گرفته و جسد شخص جدید در گور قرار داده می‌شده و این روند ممکن بود چند بار در یک گور تکرار شود و این امر سبب می‌شد استخوان‌های قدیمی‌تر در گور پراکنده شوند. نمونه‌هایی از این شیوه تدفین در حاجی‌فیروز و گورستان‌هایی از دوره ایلام قدیم و میانه در زاگرس، همچون گورستان لما و گورستان ده دومن گزارش شده است (Voigt. 1983:70-91). اما آنچه در تدفین ثانویه اتفاق می‌افتد، قرار دادن جسد در یک محوطه باز است که بعد از جدا شدن بافت‌های نرم از استخوان، باقیمانده جسد در محل دیگری در داخل قبور، استودان، یا خمره و... قرار داده می‌شده و معمولاً بخشی از استخوان‌های ریز جسد طی این فرآیند مفقود می‌شده‌اند که این نوع تدفین، به‌عنوان تدفین ثانویه شناخته می‌شود. در این پژوهش شیوه تدفین ثانویه مدنظر قرار گرفته، هرچند در صورت وجود شواهدی از شیوه مرده گذاری مجدد در محوطه‌های ذکرشده، به این شیوه تدفینی نیز اشاره شده است.

۲. پیشینه پژوهش

به‌طورکلی مطالعات صورت گرفته بر روی شیوه‌های تدفین در اوایل قرن نوزدهم میلادی به‌وسیله ورسای (Worsaae. 1843)، بر روی محوطه‌های تدفینی دانمارک صورت گرفت و به‌وسیله هرتز (Hertz. 1907) در تلاش برای درک سازمان‌های اجتماعی جوامع گذشته اما برحسب ذهنیات ادامه یافت (Kroeber. 1927). جایگاه اجتماعی در شیوه‌های تدفین به‌عنوان، ترکیبی از هویت اجتماعی حفظ‌شده فرد متوفی در زمان زندگی و در نظر گرفتن جایگاه مناسب پس از مرگ معرفی شده است (Binford. 1971: 17)؛ بنابراین شیوه‌های تدفین ممکن است بازتاب پیچیدگی جامعه به‌عنوان پیشنهاد بعدی باشد که توسط تینتر مطرح شده است (Tainter. 1978: 106). وی عنوان کرد که در تدفین بیشتر انرژی، صرف رتبه‌بندی اجتماعی، اغلب فردی شده است. اندازه قبر، سرمایه‌گذاری نیروی کار در ساخت قبر، آماده‌سازی و موقعیت بدن، تعداد و نوع اشیاء داخل قبر، همگی از ویژگی‌های قابل‌سنجش هستند (Tainter. 1977: 110-114).

مطالعه انجام‌شده در خصوص تدفین در ایران غالباً به‌صورت بررسی شیوه تدفین در یک دوره زمانی صورت گرفته که در بخشی‌هایی از آن‌ها به تدفین‌های ثانویه نیز اشاره شده است، از جمله می‌توان به پایان‌نامه کارشناسی ارشد احمد چایچی امیر خیز که بررسی شیوه‌های تدفین در دوران نوسنگی در ایران پرداخته است (چایچی، ۱۳۷۵) و همچنین پژوهشی که توسط حسن طلائی در خصوص بررسی سنت‌ها و شیوه‌های تدفین در عصر آهن ایران انجام گرفته، اشاره نمود (طلائی، ۱۳۸۱)؛ اما تدفین‌های ثانویه یا استودانی، اولین بار توسط لوئی واندنبرگ شناسایی و معرفی شده‌اند (Vanden-Berghe. 1953) و بعدها توسط دیتریش هوف تعداد بیشتری از این تدفین‌ها در استان فارس شناسایی و معرفی شدند (Huff. 1992). یکی از پژوهش‌های مهم صورت گرفته در خصوص بررسی شیوه‌های تدفین، توسط ترومپلمن انجام شده که به مطالعه قبور و آئین تدفین در دوره ساسانی پرداخته است (ترومپلمن، ۱۳۷۲). اخیراً نیز پژوهش‌هایی در خصوص شیوه تدفین ثانویه صورت گرفته است، از جمله می‌توان به پژوهشی بر سنت‌های تدفین از دوران هخامنشی تا ساسانی در استان فارس (جعفری، ۱۳۸۸)، بررسی شیوه تدفین دوره ساسانی در سواحل خلیج فارس (توفیقیان و باستانی، ۱۳۹۵) و بررسی سنت‌های تدفینی در دوران ساسانی (شعرباف و نظری، ۱۳۹۶) و در قلمرو مجموعه باستان‌شناختی بلخ-مرو^۱ (BMAC) پژوهش‌هایی که توسط ساریانیدی بر روی تدفین‌های ثانویه صورت گرفته، اشاره نمود (Sarianidi. 2007). لازم است اشاره کنیم که تاکنون پژوهش مستقلی بر روی سنت و شیوه‌های تدفین ثانویه و سیر تحول آن در طی دوره‌های مختلف و یا تأثیر آن بر شیوه تدفین در دین زرتشتی، چه در ایران و یا خارج از ایران صورت نگرفته و پژوهش حاضر اولین پژوهش صورت گرفته در این زمینه است.

۳. روش پژوهش

مطالعات شیوه‌های تدفین، زمینه بالقوه بازسازی فرهنگ گذشته، بخصوص سازمان اجتماعی و عناصر تشریفاتی را فراهم می‌کند. هدف از این پژوهش بررسی و مطالعه تدفین‌های ثانویه (در ایران و خارج از ایران) و سیر تحول آن در گذر زمان و همچنین تأثیر این سنت تدفینی بر آئین‌های تدفین در دین زرتشتی است. روش انجام این پژوهش به‌صورت توصیفی-تحلیلی است. جامعه آماری ما محوطه‌های مانند هوتو، علی کش، گوران و حاجی فیروز و چغاسفید، چگاسفلی و تپه حصار در ایران و ابهریره^۱، عین غزال^۲، التیت-یام و

1. Abu Hureyra
2. Ain Ghazal

جریکو^۱، غار پقتین^۲ و محوطه گونور^۳ در خارج از ایران (امروزی) است. در پژوهش حاضر اطلاعات لازم از گزارش‌های باستان‌شناختی و مقالات منتشرشده در خصوص محوطه‌های مختلف فلات ایران و منطقه لوانت (در دوره‌های فراپارینه‌سنگی، نوسنگی و مس و سنگی) و آسیای مرکزی در عصر مفرغ جدید (BMAC) که فقط تدفین‌های ثانویه از آن‌ها کشف‌شده، حاصل‌شده است؛ و در نهایت با تجزیه و تحلیل اطلاعات و شواهد یافت شده مربوط به شیوه‌های تدفینی به پرسش‌های مطرح‌شده، پاسخ‌داده‌شده است.

۴. شیوه‌های تدفین ثانویه در فلات ایران

با بررسی تدفین‌های کشف‌شده از غارهای کمربند و هوتو تا حدودی می‌توان به شیوه و رفتار صورت گرفته با مردگان در دوره فراپارینه‌سنگی پی برد. تدفین یا بقایای انسانی شماره ۱ غار هوتو (شهرستان بهشهر) در کناره و نزدیک به دیواره غار به‌دست‌آمده است. موقعیت منظم این داده‌های انسانی که به اعتقاد کاوشگر غار نشان از فعالیت انجام‌شده توسط انسان‌ها دارد، جابجایی اتفاقی استخوان‌ها حاکی از شیوه تدفین ثانویه است که بعد از تجزیه قسمت‌هایی از بدن، داده‌های استخوانی جمع‌آوری شده و در این محل دفن شده‌اند (Mcauley, 2013:1-9).

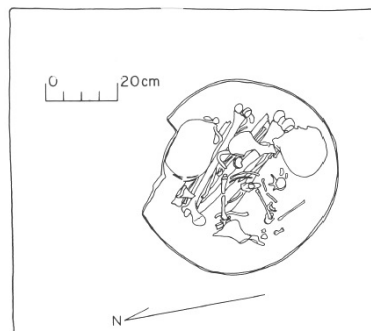
در دوره نوسنگی در ایران شیوه تدفین ثانویه در چندین محوطه کشف‌شده است که در ادامه به آن می‌پردازیم. یکی از این محوطه‌ها، محوطه علی کش است که در فاز بزمرد، تدفین ثانویه حاوی قطعات استخوان‌های حداقل سه شخص بزرگسال یافت شده است. در بالاترین نقطه فاز C1، کپه‌ای از استخوان‌های دراز همراه با داده‌های گیاهی و چندین مهره ساخته‌شده از سنگ سفید و سه مهره از جنس سنگ فیروزه یافت شده است که همه این اسکلت‌ها با گل اخرا آغشته شده‌اند. با توجه به شناسایی این تدفین‌ها در بالاترین نقطه فاز بزمرد، احتمال اینکه این تدفین‌ها مربوط به فاز B2 یا فاز علی کش باشند وجود دارد، اما آثاری از چاله تدفین یافت نشده است (Hole and Flannery, 1963: 246). در فاز B2 یا دوره علی کش، سیزده تدفین ابتدایی و یک تدفین ثانویه در کف اتاق‌ها کشف‌شده است. در این محوطه همچنین شیوه مرده گذاری نیز مشاهده می‌شود که در این فاز شامل دفن استخوان‌های حداقل سه نفر طی چند مرحله است که همراه آن‌ها یک مهره فیروزه‌ای‌رنگ، یک مهره از سنگ سبز و یک صدف آویختنی یافت شده است. این تدفین‌ها، مشابه تدفین ثانویه اجزاء استخوانی یافت شده در فاز C1 یا دوره بزمرد است (Hole and Flannery, 1963: 248-262).

محوطه حاجی‌فیروز یکی دیگر از محوطه‌هایی است که تدفین ثانویه از آن کشف‌شده است. برخلاف سایر استقرارهای نوسنگی ایران، اطلاعات زیادی در خصوص شیوه‌های تدفین از این محوطه به‌دست‌آمده است. رایج‌ترین شیوه تدفینی استفاده‌شده در این محوطه، استفاده از استودان به‌صورت انبارک در گوشه یک اتاق است که در داخل آن استخوان‌ها کشف‌شده‌اند (Voigt, 1983: 70-91). خانه‌های معمولی فاز F تا A حاوی تدفین‌های ثانویه ترکیبی بودند که در انبارک‌ها قرار داشت. این انبارک‌ها اغلب در موقعیت انتهایی غربی اتاق محل زندگی و معمولاً در گوشه جنوب‌غربی ساختمان واقع‌شده‌اند. در ابتدای کاوش این محوطه توسط یانگ،

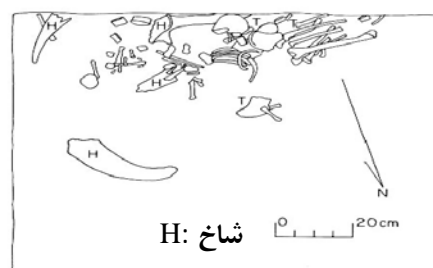
1. Jerico
2. Peqtin
3. Gonur

این استودان‌ها درست تشخیص داده نشدند و وی تصور می‌کرد که این استودان‌ها چاله‌های حفرشده در میان بقایای معماری هستند و وجود تعداد زیاد استخوان‌ها در آن، به علت یک بیماری همه‌گیر و یا جنگ بوده است. هنوز بحث‌هایی در خصوص این استودان‌ها مطرح است. اول اینکه تاریخ‌گذاری آن‌ها مخدوش است و زمان شروع استفاده از این شیوه تدفینی مشخص نیست. دومین مشکل اصلی در تفسیر این استودان‌ها، وضعیت اجساد در زمان قرار گرفتن در استودان‌هاست. بعضی از تدفین‌های استودانی بدون شک به صورت ثانویه انجام گرفته‌اند. چنانکه شکل و وضعیت استخوان‌ها و همچنین ناقص بودن استخوان‌ها و این‌که استخوان‌ها قبل از ورود به استودان‌ها تمیز شده‌اند، این امر را نشان می‌دهد (تصویر ۱ و ۲: Voigt. 1983: 70). همچنین در بیشتر تدفین‌ها (۸۵ درصد یا بیشتر نمونه‌های کاوش شده)، اسکلت‌ها ناقص و فاقد استخوان‌های کوچک هستند که نشان می‌دهد اجساد ابتدا در خارج از فضای روستا قرار می‌گرفته‌اند. با توجه به دلایل زیباشناختی و بهداشتی و بعد از تمیز شدن آن‌ها، استخوان‌ها را درون استودان‌ها منتقل می‌کرده‌اند که در نتیجه این کار ممکن است برخی از اجزاء در نتیجه فعالیت حیوانات گوشت‌خوار و در فرآیند تمیز کردن قسمت‌های استخوان از بین رفته باشند (Voigt. 1983:70-91).

تصویر ۱. تدفین ثانویه شماره ۲، محوطه حاجی‌فیروز (Voigt. 1983: 86)

Figure 1: Secondary burial No. 2, Hajji Firuz Tepe (Voigt. 1983: 86)

تصویر ۲. تدفین ثانویه شماره ۳ به همراه استخوان حیوانی، محوطه حاجی‌فیروز (Voigt. 1983: 87)

Figure 2: Secondary burial No. 3 with animal bone, Hajji Firuz Tepe (Voigt. 1983: 87)

یکی دیگر از محوطه‌های مورد مطالعه، محوطه چغاسفید است. تدفین شماره ۴ در این محوطه، شامل یک مجموعه، دو استخوان بازو و یک قطعه بزرگ از لگن، همچنین قسمت انتهایی دنده‌ها به همراه تعداد دیگری از استخوان‌های کوچک شکسته است. این تدفین مربوط به یک کودک است که با گل اخرا پوشیده شده است. همچنین در میان بقایای استخوان‌ها، قطعاتی از استخوان‌های بز وجود دارد. بقایای استخوان‌ها نشان می‌دهد

که این یک تدفین ثانویه است. تدفین‌های ۵ و ۶، در یک موقعیت یکسان کشف شده‌اند. تدفین ۵، یک مجسمه تغییر شکل داده شده بالای کپه‌ای از استخوان‌های بز است و علاوه بر مجسمه یک استخوان ران و نیمی از یک فک، ۴۰ سانتیمتر دورتر از مجسمه شناسایی شد. قطعاتی از استخوان‌های بازو، پاها و مهره‌ها پراکنده و با استخوان‌های بز ترکیب شده بودند. تمام اسکلت به جز استخوان‌های دست و پا وجود داشتند، اگرچه مجموعه در شرایط خیلی آسیب‌پذیری بود و هیچ نشانه‌ای از چاله تدفین یا هر نوع دست‌ساخته مرتبط با آن وجود نداشت (Hole, 1977: 92). همچنین چند تدفین از لایه‌های دوره نوسنگی قبل از سفال تپه گوران کشف شده که شامل یک چاله حفر شده به عمق یک متر در پایین‌ترین قسمت تپه، حاوی بقایایی اسکلتی حداقل چهار نفر به شیوه دفن ثانویه است. هرچند در بیشتر موارد، تدفین‌های ابتدایی زیر کف خانه‌ها (ساختمان‌ها) انجام می‌گرفته و همه آن‌ها به صورت خمیده دفن شده‌اند. داده‌های همراه تدفین‌ها شامل، دندان حیوانات و مهره‌های صدفی و ابزارهای سنگی است، اما اغلب تدفین‌ها فاقد هدایای تدفینی هستند (Weeks, 2013: 5).

در دوران مس و سنگی نیز از محوطه چگاسفلی در دشت زهره در شهرستان بهبهان، تدفین ثانویه کشف شده است (پولاک و مقدم، ۱۳۹۷: ۴). اشخاص در قبوری با اشکال مختلفی دفن شده‌اند. اغلب قبور مستطیل شکل، از خشت، آجر و یا سنگ ساخته شده‌اند و در این میان نیز برخی قبور چاله‌ای ساده نیز یافت شده است. بیشتر اسکلت‌ها به صورت پراکنده یافت شده‌اند، از این رو بر اساس بقایای اسکلت، تشخیص تعداد افراد مدفون در یک قبر دشوار است. در منطقه B تعداد اسکلت ۵۲ نفر با توجه به تعداد مجسمه‌ها تخمین زده شده است، اگرچه به نظر می‌رسد تعداد واقعی افراد بیش از این تعداد بوده است. همچنین در بین تدفین‌ها حداقل پنج نمونه از تغییر شکل عمدی مجسمه‌ها دیده می‌شود. بنا بر اعتقاد دکتر مقدم کاوشگر اصلی محوطه در برخی قبور گروهی، تعدادی از اسکلت‌ها دوباره در گور دفن شده‌اند و شیوه مرده گذاری مجدد را نشان می‌دهند. در این تدفین‌ها، پس از فساد کامل جسد، استخوان‌ها به داخل گور منتقل شده‌اند و به صورتی آیینی با چیدمان دایره‌ای دفن شده‌اند. این تدفین‌ها مربوط به اواخر هزاره پنجم و آغاز هزار چهارم ق.م است (Moghaddam, 2016: 3).

یکی از محوطه‌های مهم دوران مس و سنگی و مفرغ در ایران مرکزی که داده‌های قابل توجهی در خصوص سنت‌های تدفین در این دوران فراهم آورده، تپه حصار دامغان است. کاوش این محوطه در سال ۱۹۳۱-۱۹۳۲ برای اولین بار به سرپرستی اریخ اشمیت از موزه دانشگاه پنسیلوانیا انجام گرفت (Schmidt, 1937). نشانه‌هایی از تدفین‌های ثانویه در فاز پایان حصار II و آغاز فاز حصار III که بیشتر تدفین‌ها به صورت گروهی بوده‌اند، یافت شده است. در گزارش‌های منتشر شده اریخ اشمیت از تدفین‌های موجود این دوره، وی به یافت شدن تعداد ۲ کپه استخوان، به‌عنوان تدفین‌های ثانویه اشاره کرده است. همچنین وی بقایای استخوانی حدود ۱۰ نفر به صورت پراکنده و باهم ترکیب شده، در یک محدوده کوچک را یافت (Salzmann, 2016: 226).

یکی از شیوه‌های تدفینی که می‌توان گفت با تدفین‌های ثانویه مرتبط است، تدفین به شیوه توده سنگی است که نمونه‌هایی از این نوع تدفین از منطقه ساندمان^۱ در پاکستان تا بوشهر در جنوب ایران و بخش‌هایی از

فارس یافت شده است که توسط استاین^۱ تعداد ۵۱۰۰ مورد از آن‌ها ثبت شده‌اند که از این تعداد، ۳۰۰۰ مورد در سواحل بلوچستان واقع شده‌اند (Lamberg-Karlovsky and Humphries, 1967: 271). هرچند که با توجه به نوع سفال‌های به دست آمده، ارتباطاتی بین این نوع گورها و فرهنگ سیلک B قابل مشاهده است؛ اما ظروف سفالی یافت شده از آن‌ها مشابه ظروف سفالی فرهنگ برنز سیرکاپ- تاکسیلا^۲ است و در آن‌ها ظروف سفالی جدیدتر و حتی سکه‌هایی از دوره یزدگرد سوم (قرن هفتم میلادی) کشف شده است که تاریخ‌گذاری آن‌ها را قدری مشکل کرده است. این نوع قبور تقریباً همیشه در ارتفاعات و معمولاً در مکان‌هایی با دسترسی به آب ساخته شده‌اند. این قبور اشکال مختلفی را شامل می‌شوند، از جمله گروه اول که به شکل ساده و نامنظم از سنگ‌های طبیعی ساخته شده‌اند، گروه دوم به صورت ساختارهای منظم دارای دیوار با یک فضای مرکزی در وسط است که سقف آن با سنگ‌های دراز پوشیده شده است و گروه سوم نیز به شکل دایره‌ای با سنگ‌های منظم با ارتفاع ۱٫۵ متر ساخته شده‌اند. از همه این گورها به استثناء تعداد محدودی از آن‌ها، بقایای استخوانی به صورت تدفین‌های ثانویه کشف شده است (Ibid: 274). هرچند در پژوهش‌های جدیدی که توسط هاشمی زرج آباد و شیرازی صورت گرفته است، این تدفین‌های توده سنگی منطقه بلوچستان را متعلق به دوره اشکانی دانسته‌اند و به نوعی ادامه‌دهنده شیوه‌های تدفین مناطق حاشیه خلیج فارس معرفی کرده‌اند که متعلق به هزاره دوم و سوم پیش از میلاد است (هاشمی زرج آباد و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۱۰).

در شمال غرب ایران از محوطه حسنلو شواهدی از وجود تدفین‌های ثانویه یافت شده است که این شواهد شامل تدفین یک مرد بزرگسال است که از ساختار VI به دست آمده است. این تدفین شامل مجموعه‌ای بدون استخوان فک و قسمت‌های پایینی بدن، مربوط به آغاز حسنلو V (پایان عصر برنز و آغاز عصر آهن) است (Donti, 2013: 297). تدفین‌های ثانویه مربوط به دوره مفرغ میانی همچنین از محوطه خانقاه گیلوران در شمال غربی ایران کشف شده است (Rezalou and Ayremlou, 2016: 53). در دوره مفرغ از محوطه شهرک فیروزه نیشابور، تدفین ثانویه در چاله گور و درون خمره کشف شده است (Basafa, 2016: 13).

یکی از محوطه‌هایی که در آن شواهدی از تدفین‌های ثانویه به شکل متفاوتی گزارش شده است، قبرستان جوب گوهر شهرستان ایوان غرب در شمال استان ایلام است که متعلق به دوران آهن III است. در کاوش‌های صورت گرفته در این محوطه، در کنار دیگر شیوه‌های رایج تدفینی، یک تدفین ثانویه به صورت خمره‌ای (گور شماره ۲۱) گزارش شده است که بعد از بین رفتن بافت نرم، باقیمانده جسد در داخل خمره قرار داده شده و در خاک دفن شده و جهت جلوگیری از نفوذ رطوبت به داخل آن، یک قطعه سنگ بر روی درب خمره قرار داده شده است. همچنین در کاوش‌های بعدی که بعدها در این قبرستان و گورستان گلخان مرده که توسط نورالهی در سال ۱۳۸۴ انجام گرفت، این شیوه تدفین گزارش شده است که نشان از بهره‌گیری این شیوه تدفین در کنار سایر شیوه‌های تدفین در عصر آهن III است (نورالهی، ۱۳۹۱: ۱۰).

یکی دیگر از محوطه‌هایی که در آن می‌توان استفاده چندباره از گورها را مشاهده نمود، قبور کشف شده از قبرستان لما^۳ در استان کهگیلویه و بویراحمد است. قبور کشف شده از این محوطه به طور کلی ۱۱ قبر را شامل می‌شود و یک ساختار نامشخص در ترانشه اصلی و یک قبر نیز در ترانشه آزمایشی کشف شده است. از این

1. Stien
2. Sirkap-Taxila
3. Lama

تعداد، ۴ گور به صورت انفرادی و هشت گور به صورت ترکیبی هستند. همه قبور کشف‌شده از سنگ اما در اندازه و به حالت‌های مختلفی ساخته شده‌اند و برای پوشش همه قبور از سنگ‌های بزرگ استفاده شده است. در دوازده گور حفاری شده، تعداد ۸۷ مجسمه به همراه استخوان‌های پراکنده اندام‌ها به دست آمده است که بیشترین تعداد اجساد در تدفین شماره ۶۹ است که تعداد ۲۳ مجسمه در یک گور به دست آمده است. در تعداد ۱۱ گور، سقف قبور از بین رفته و بقایای ماسه و خاک با بقایای انسانی ترکیب شده است. همچنین با توجه به اینکه در هنگام تدفین فرد جدیدی در گور، استخوان‌های اجساد قدیمی‌تر در گوشه گور جمع‌آوری شده است، اجساد مخدوش شده و تخمین تعداد دقیق اجساد دشوار است. این محوطه بر اساس داده‌های موجود در آن به عنوان محوطه مربوط به دورانی عیلام میانی III-II و عیلام نو I معرفی شده است (Jafari, 2013: 65-67).

در دوره هخامنشی و پس از ظهور زرتشتی‌گری در ایران، برای تدفین مردگان روش‌های مختلفی پدید آمد که ریشه در عقاید و رسوم گوناگون داشتند. یکی از شیوه‌های تدفین در دوره هخامنشی گورهای خرسنگی است که از جمله می‌توان به گورهای خرسنگی محوطه شماره ۸۸ تنگ بلاغی که در دامنه کوه پراکنده شده‌اند، اشاره نمود. آنچه در این گورها مهم بوده، این امر است که کسانی که متوفی را دفن نموده‌اند، نمی‌خواستند جسد زیاد با خاک تماس پیدا کند (جعفری، ۱۳۹۶: ۱۴۴). با توجه به یافته‌های باستان‌شناسی و مدارک تاریخی به نظر نمی‌رسد، تنها نوع و روش تدفین در آیین زرتشتی در معرض هوا قرار دادن مردگان بوده باشد. این نوع تدفین مربوط به تیره مغان در زمان هخامنشی بوده و پس از آن در زمان ساسانیان با رسمی شدن دین زرتشتی در ایران وارد آیین زرتشتی‌گری شده است (ترومپلمن، ۱۳۷۲: ۳۷)؛ بنابراین به نظر می‌رسد که روش‌های گوناگونی که در تدفین دوره‌های پس از هخامنشی به چشم می‌خورد، تلاشی برای از بین بردن جسد در شکل‌ها و ساختارهای مختلف بوده است که تا حد زیادی بازگوکننده اعتقادات و طبقات اجتماعی جوامع آن دوره است.

در امپراتوری اشکانی نیز با توجه به گستردگی و وسعت زیاد قلمرو حکومتی و وجود مذاهب مختلف، شیوه‌های متنوعی جهت دفن اجساد بکار گرفته شده است. تاکنون گورستان‌های متعددی از این دوره با شیوه‌های مختلف تدفینی از قبیل قبور خمره‌ای، سردابه‌ای، گور معبد، تابوتی، چاهی، مکعب مستطیل، گودال‌های ساده و سنگ‌چین در مناطق مختلف ایران یافت شده است. یکی از محوطه‌هایی که در آن شیوه‌های مختلفی از تدفین دوره اشکانی گزارش شده، محوطه ولیران دماوند است که جنوب سلسله جبال البرز واقع شده است. در کاوش صورت گرفته در این محوطه، در زیر لایه ساسانی گورستانی از دوره اشکانی شناسایی شده است که دارای چهار شیوه تدفین مختلف شامل ۱- گور سردابه‌ای (زیرزمینی) ۲- گور با پوشش خمره‌ای ۳- گورهای گودالی ۴- گورهای سنگ‌چین است. در تدفین نوع سردابه‌ای (زیرزمینی) که متشکل از چند سکو جهت قرار دادن اجساد است، در زیر اجساد لایه ضخیمی از خاکستر قرار دارد و در مقابل سکوها، گودالی به عنوان استودان وجود دارد که در آن بقایایی از اجساد یافته شده است که بعد از مدتی و هنگام دفن فرد جدیدی در سردابه، اجساد از روی سکو جمع شده و همراه با خاکستر به داخل استودان‌ها ریخته شده‌اند. در این شیوه خاص تدفینی، علاوه بر وجود اشیاء تدفینی کنار جسد و روی سکو، برخی از

اشیاء تدفینی داخل استودان‌ها ریخته شده‌اند که شامل اشیاء تزئینی از قبیل النگو، گوشواره و انگشتر و همچنین اشیاء کاربردی مانند کاسه، کوزه و سردوک و غیره می‌شده است. با توجه به انرژی و همچنین فراوانی اشیاء تدفینی در این گور می‌توان حدس زد که این نوع از گور مخصوص طبقه ممتاز جامعه ساکن در این منطقه بوده است (نعمتی و صدراپی، ۱۳۹۱: ۱۰۶-۱۰۸).

۵. بحث و تحلیل:

در بخش قبلی مقاله شیوه‌های تدفین ثانویه در فلات ایران مورد بررسی قرار گرفت و در این بخش با محوطه‌های هم‌دوره خارج از فلات ایران که تدفین ثانویه از آن‌ها کشف شده، مورد مقایسه قرار می‌گیرد و در ادامه به بررسی تدفین ثانویه در دوره مفرغ جدید (BMAC) آسیای مرکزی می‌پردازیم تا از این طریق بتوان سیر تحول شیوه‌های دفن ثانویه، سنن، باورها و مراسم تدفین را در این مناطق مورد بررسی و ارزیابی قرار دهیم. در خصوص شیوه‌های تدفینی بکار گرفته شده دوران فراپارینه‌سنگی در ایران، متأسفانه اطلاعات قابل توجهی وجود ندارد و در این دوران تنها از دو غار کمر بند و هوتو شواهد تدفینی یافت شده است که در آن برخی از سنت‌های تدفینی شامل آغستن اجساد با گل اخرا مشاهده می‌شود. در غار هوتو نشانه‌های از تدفین به صورت جمع کردن استخوان‌ها و قرار دادن منظم آن‌ها در گوشه‌ای از غار وجود دارد که احتمالاً تدفین به صورت ثانویه انجام گرفته است (Mcauley, 2013: 1-9).

در ایران در دوره نوسنگی، اجساد زیر کف ساختارها یا گذرهای مسکونی دفن شده‌اند و تنها استثنا در این خصوص، تدفین‌های یافت شده از محوطه حاجی فیروز است که تدفین علاوه بر زیر کف ساختمان‌ها، داخل استودان‌های مرتبط با معماری ساختمان نیز یافت شده‌اند که مشابه این شیوه تدفین در دوران نوسنگی پیش از سفال A, B در محوطه ابوهریره در منطقه لوانت گزارش شده است (Erdem, 2006: 26-28). برخی از تدفین‌های این محوطه کنار ساختمان به موازات دیوارها قرار دارند. به طور کلی می‌توان گفت، شیوه‌های مختلفی جهت تدفین شخص متوفی در فلات ایران استفاده شده است. به استثنا شیوه جدا کردن جمجمه که تاکنون در ایران یافت نشده است، سایر شیوه‌های تدفین مانند تدفین‌های ثانویه و ابتدایی در ایران در مناطق مختلف بکار گرفته شده است. شیوه تدفین ثانویه در دوره نوسنگی بی‌سفال و با سفال در ایران رایج بوده است که نمونه‌های نوسنگی بدون سفال شامل تدفین‌های کشف شده از تپه گوران است که شامل دفن چهار نفر به صورت ثانویه است و همچنین تدفین‌های کشف شده از فاز بزمرد در تپه علی کش که شامل بقایای سه نفر و همچنین یک تدفین مربوط به فاز علی کش در محوطه علی کش است (Hole and Flannery, 1963: 246). در فاز نوسنگی با سفال نیز تدفین‌های ثانویه در محوطه چغاسفید و محوطه حاجی فیروز گزارش شده‌اند که شیوه‌های تدفین استفاده شده برای تدفین ثانویه در این دوران کمی متفاوت از دوران نوسنگی پیش از سفال است. در حالی که تدفین‌های به دست آمده در دوران نوسنگی بی‌سفال فاقد داده‌های حیوانی همراه استخوان‌های انسانی هستند، تدفین‌های دوران نوسنگی با سفال در برخی از موارد حاوی داده‌های حیوانی شامل استخوان‌های بز هستند که این شیوه، در تدفین‌های حاجی فیروز و چغا سفید به صورت دفن استخوان‌های حیوانی و انسانی همراه باهم زیر کف گزارش شده است. وجه تمایز دیگر این تدفین‌ها، قرار گرفتن بقایای تدفین‌های ثانویه در فضاهای اختصاصی مرتبط با سازه و معماری ساختمان است که به صورت استودان در

داخل ساختمان‌ها یافت شده‌اند. مشابه این شیوه استفاده از سازه معماری جهت تدفین، در محوطه ابوهریره در لوانت شمالی گزارش شده است که در آن اتاق‌هایی برای دفن مردگان در نظر گرفته شده است.

تدفین‌های کشف‌شده مربوط به دوره فراپارینه‌سنگی پایانی در منطقه لوانت، بسیار شاخص هستند و تدفین‌های انفرادی و همچنین ترکیبی یافت شده است. شواهد ضعیفی در خصوص سنگ‌چین کردن قبور به‌دست‌آمده است که نمونه آن در غار هیونیم کشف‌شده است (Grindell, 1998: 144). در خصوص روش به خاک سپردن متوفی می‌بایست اشاره کرد که روش‌هایی تدفین اولیه بدون جابجایی متوفی و یا تدفین ثانویه شامل اسکلت‌های پراکنده و ناقص و دفن مجسمه‌ها به‌صورت جداگانه شناسایی شده است. شواهدی از تزئین مجسمه نیز در این محوطه‌ها یافت شده است و غالب تدفین‌ها تزئین شده‌اند.

یکی از شاخصه‌های تدفین در دوران نوسنگی در منطقه لوانت، محل یا مکان تدفین‌ها است که تقریباً در همه محوطه‌های مورد مطالعه تدفین‌ها داخل فضای مسکونی و در زیر کف ساختمان‌ها و یا زیر دیوارها و سازه‌ها صورت گرفته است. در خصوص شیوه‌های استفاده‌شده جهت تدفین‌ها نیز در این محوطه‌ها باید اشاره نمود که تدفین‌های اولیه و ثانویه و شیوه جدا کردن مجسمه مشاهده شده است. استفاده از این شیوه‌ها در طی دوران نوسنگی و همچنین در میان محوطه‌هایی با جغرافیای مختلف، به‌صورت متفاوتی اجرا می‌شده است. درحالی‌که در محوطه‌های جنوبی لوانت در دوران نوسنگی پیش‌ازسفال A, B, C بیشتر محوطه‌ها حاوی تدفین‌های ثانویه و ابتدایی هستند. در برخی از این محوطه‌ها از جمله عین غزال آغاز این شیوه تدفینی، مربوط به دوران اواخر نوسنگی پیش‌ازسفال B است که تعداد آن‌ها قابل توجه نیست و شامل دو تدفین است، ولی در دوران نوسنگی پیش‌ازسفال C تعداد آن‌ها افزایش یافته و تقریباً با تعداد تدفین‌های ابتدایی برابری می‌کند. بنا بر اعتقاد پژوهشگر اصلی این محوطه، دلیل این امر با شروع حرکت‌های کوچ روی در منطقه مرتبط است (Rollefson, 2002: 169-179). امری که در محوطه التیت-یام در دوران نوسنگی پیش‌ازسفال C ادامه داشته است (تصویر ۳)، ولی در مناطق شمالی لوانت شرایط به‌گونه‌ای دیگر بوده است (Galili et al., 2005: 8) به‌طوری‌که در دوران نوسنگی پیش‌ازسفال A, B تدفین‌های ثانویه و ابتدایی در محوطه ابوهریره مشاهده شده‌اند. در فاز ابوهریره ۱ برخی از اجساد در استقرار دفن شده و سپس در بازسازی‌های دوره بعدی مخدوش شده‌اند. شیوه متداول تدفینی در ابوهریره ۲ به این شکل بوده است که ابتدا اجساد را در معرض هوای آزاد قرار می‌داده‌اند و پس از بین رفتن بافت‌های نرم، برخی از قسمت‌های اسکلت، مخصوصاً مجسمه‌ها را جدا کرده و سپس آن‌ها را دفن کرده‌اند. همچنین برخی از تدفین‌ها در ابوهریره ۲ فقط شامل مجسمه تنها و یا مجسمه به همراه تعداد کمی استخوان هستند که این شیوه تدفین در این دوره متداول بوده است. شیوه تدفین در ابوهریره ۲ می‌تواند از اسکلت‌های موجود در اتاق مردگان استنباط شود. آن‌ها مردگان را در فضای بیرون قرار می‌دادند تا زمانی که گوشت آن‌ها پوسیده شود و سپس استخوان‌ها و بعضی از قسمت‌های اسکلت، مخصوصاً مجسمه‌ها را جدا کرده‌اند. تعداد اجساد موجود در این اتاق، شامل ۲۴ اسکلت است که ۸۰ درصد آن‌ها افراد بزرگ‌سال هستند (Erdem, 2006: 26-27). در دوران نوسنگی پیش‌ازسفال B در محوطه حلولا از ۱۱۴ تدفین، تنها یک تدفین ثانویه یافت شده است (Guerrero et al., 2009: 380). این اطلاعات نشان می‌دهد شیوه تدفین ثانویه در این محوطه متداول نبوده است.

تصویر ۳. تدفین ثانویه کشف‌شده از محوطه التیت-یام (Galili et al. 2005: 11)

Figure 3: Secondary burial discovered from the Altit-Yam site (Galili et al. 2005: 11)

در منطقه لوانت در دوره نوسنگی، شیوه جدا کردن جمجمه به دو صورت انجام می‌گرفته است. در مناطق جنوبی، ابتدا خاک‌سپاری متوفی و سپس بعد از فرسایش بافت‌های نرم، بازگشایی قبور و برداشتن جمجمه صورت می‌گرفته است، درحالی‌که در مناطق شمالی از جمله در محوطه ابوهیره، جسد در معرض هوای آزاد قرار می‌گرفته و بعد از فرسایش بافت‌های نرم، جمجمه از بدن جدا می‌شده است. حتی در موارد خیلی نادری مانند جریکو ۵، جمجمه مربوط به خردسالان یافت شده که نشان می‌دهند زمانی که شخص تازه فوت کرده، جمجمه‌ها برداشته شده‌اند. همچنین مشابه این شیوه در محوطه ابوهیره نیز گزارش شده است (Grindle, 1998: 176). به نظر رولفسون حفر محوطه عین غزال، با توجه به نیاز صرف انرژی بیشتری برای جدا کردن جمجمه از اجساد و بازسازی دوباره کف‌های مناطق مسکونی در مقایسه با تدفین‌های دارای جمجمه، همچنین جدا نشدن تمامی جمجمه‌های افراد ساکن در یک محوطه، نشان از جایگاه اجتماعی بالاتر اجساد فاقد جمجمه دارد. با توجه به موارد یادشده همچنین نگهداری جمجمه‌ها در مکان‌های جداگانه و اندود کردن جمجمه، به نظر می‌رسد نظریه جایگاه اجتماعی بالاتر اجساد فاقد جمجمه مورد پذیرش است (تصویر ۴) (Rollefson, 2002: 179).

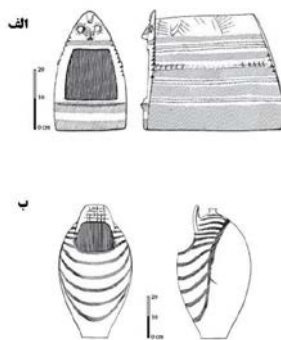
تصویر ۴. تدفینی متشکل از چهار جمجمه درون حیات، محوطه عین غزال (Schmandt-Besserat, 2013: 17)

Figure 4: Burial consisting of four skulls in the courtyard, Ain Ghazal site (Schmandt-Besserat, 2013: 17)

سنت‌های تدفین ثانویه که در منطقه لوانت از دوره ناتوفیان و بعدها در دوران نوسنگی نشانه‌هایی از آن یافت شده است، در دوره مس و سنگی به اوج خود رسیده و در محوطه‌های مختلفی شاهد به‌کارگیری این شیوه تدفینی هستیم که بررسی تمامی این محوطه‌ها خارج از اهداف این نوشتار است. یکی از شاخص‌ترین این

محوطه‌ها، غار پقتین^۱ است که گاه نگاری صورت گرفته برای این محوطه از ۳۵۰۰-۴۵۰۰ ق.م است. این محوطه ابتدا در دوران آغازین مس و سنگی به‌عنوان یک استقرار فصلی مورد استفاده قرار می‌گرفته است، ولی در فاز قاسولیان^۲ به‌عنوان محلی برای دفن اجساد استفاده می‌شده است که در آن بقایای صدها اسکلت انسانی یافت شده است. شیوه دفن اجساد در این غار، استفاده از استودان‌های سفالی است که اکثراً مستطیل شکل هستند و دارای نقاشی‌هایی با طرح‌های انسانی و سمبولیک هستند (تصویر ۵). از دیگر گونه استودان‌ها، ظروف سفالی V شکل هستند که معمولاً دارای حفره‌ای شبیه به پنجره هستند که با برجستگی‌هایی شبیه به سینه‌زنان تزئین شده‌اند (Segal et al. 1998: 707). مشابه این شیوه تدفین که در آن استخوان‌ها بعد از جمع‌آوری در استودان‌ها، در درون غارها قرار داده شده‌اند، یکی از شیوه‌های رایج تدفینی دوران مس و سنگی در منطقه لوانت است. ناتیو و گوپر تعداد ۲۴ محوطه مربوط به دوران مس و سنگی که در آن تدفین در استودان صورت گرفته را شناسایی کرده‌اند (Nativ & Gopher. 2010: 230).

تصویر ۵. الف) تدفین استودانی، ب) تدفین خمره‌ای (Nativ & Gopher. 2010: 32)

Figure 5: a) Ossuary burial, b) Burial jar (Nativ & Gopher. 2010: 32)

در منطقه آسیای مرکزی نیز در برخی از محوطه‌های دوره مس و سنگی، تدفین ثانویه یافت شده است. تعداد ۸۸ تدفین مربوط به دوران مس و سنگی از محوطه ایلگینلی^۳ تپه^۴ در جنوب ترکمنستان یافت شده است؛ که اگرچه اغلب تدفین‌ها به‌صورت انفرادی و داخل قبور ساده انجام گرفته است، اما تدفین‌های ثانویه نیز یافت شده، هرچند تعداد آن‌ها در گزارش‌ها ذکر نشده است. در گورستان پرخای II^۵ در جنوب غربی ترکمنستان نیز تدفین‌های ثانویه مربوط به دوره مس و سنگی یافت شده است (Bonora & Vidale. 2013: 156).

در دوره مفرغ در آسیای مرکزی، شیوه تدفین ثانویه نیز در برخی از قبرستان‌های قلمرو مجموعه باستان‌شناختی بلخ-مرو (BMAC) شناسایی شده است. تدفین‌های ثانویه، علاوه بر مرو (گورستان گونور)، شمال باختر (جارکوتان^۶) و پاکستان (سوات^۷) و همچنین در جنوب تاجیکستان کشف شده است. در جنوب

1. Peqtin
2. Ghasulian
3. Ilgynly-Depe
4. Parkay II
5. Djarkutan
6. Swat

تاجیکستان این نوع قبر توسط قبایلی معرفی شد که در پایان هزاره دوم ق.م قلمرو BMAC را ترک نمودند و به سمت شمال حرکت کردند، جایی که آن‌ها با قبایل اندرونو^۱ روبرو شدند. قبور ثانویه در جنوب باختر در محوطه‌های داشلی ۱ و داشلی ۳، در شمال باختر (تدفین‌های ۳۴، ۴۲ و ۵۱ جاركوتان) همچنین در بلوچستان یافت شده است. این‌ها محل‌هایی بودند که قلمرو BMAC را تشکیل می‌دادند؛ بنابراین، نویسندگان مختلف مستقلاً بر اساس داده‌های باستان‌شناختی به این نتیجه مشترک رسیدند که در قلمرو BMAC، یعنی در مرو، بلخ و بلوچستان - قبور به اصطلاح «قبور ثانویه» وجود داشته است. در نیمه دوم هزاره دوم ق.م، قبایل BMAC به مناطق استپ وارد شدند و همراه با فرهنگ مادی، سنت تدفینی خود «قبور ثانویه» را به ارمنان آوردند (Sarianidi, 2007: 162).

بسیار جالب است که قسمت‌هایی از وندیداد، به دفن مجدد مرده در دخمه اشاره می‌کند. کاوش‌های کاخ شمال گونور نشان داد که در اقامتگاه سلطنتی، «دخمه^۲» وجود داشته است. اتاق تدفینی با اسکلت‌های مختلط به احتمال زیاد نوعی دخمه است که جسد خانواده سلطنتی در آن قرار داده می‌شد. این فرضیه با وجود لایه خاکستر در این اتاقک اثبات می‌شود که وجود آن احتمالاً به دلیل اجتناب از تماس مستقیم جسد با زمین است. اتاق تا حدودی در بالا باز بود که اجازه می‌داد تا اشعه خورشید به داخل اتاق بتابد و پرنده‌های شکاری (و همچنین احتمالاً برخی از سگ‌های آموزش‌دیده) به آن وارد شوند. حتی بوی بد یک بدن در حال تجزیه، خانواده سلطنتی را از خواستشان برای نگاه داشتن مردگان در نزدیکی خود، منصرف نمی‌کرده است (Sarianidi, 2007: 163-4). به گفته مری بویس، خانواده اشرافی در ایران حتی پس از مرگ خویشاوندان نیز سعی داشتند آن‌ها را نزدیک خود داشته باشند. در وندیداد، قسمت بعدی اوستا، ما دو توصیف مستقیم متضاد از دخمه را می‌بینیم. در یکجا از آن به عنوان مقبره یا قبری که در سطح گسترش یافته، یاد شده است، در حالی که در جای دیگر به عنوان یک مکان باز برای قرار دادن جسد مرده توصیف شده است (Boyce, 1989: 326). قبور نخبگان با تدفین‌های گروهی در داخل کاخ‌ها، در همان دوره در دیگر شهرهای بزرگ خاور نزدیک برپا شده است؛ مقبره‌ها (از جمله آن‌هایی که به شکل یک اتاق هستند) در کاخ اوگاریت احتمالاً کاربردی شبیه این دخمه‌ها داشته‌اند (Burney, 1977: 114, Fig. 91).

متخصصان به مدت طولانی توجه ما را به این واقعیت جلب کرده‌اند که اوستا از دخمه به عنوان یک ساخت‌وساز ویژه سخن می‌گوید. «دخمه» کاخ گونور بیشتر مربوط به تعریف ساختاری بود که «از همه طرف یک اتاق بسته مسقف است» که به همان اندازه برای قرار گرفتن اجساد در هوای آزاد و استفاده از آن به عنوان یک مقبره ویژه مناسب بود. احتمالاً سقف خیلی مستحکم نبوده و از طریق آن نه تنها اشعه‌های خورشید، بلکه پرنده‌ها نیز می‌توانستند داخل شوند. در این صورت اجساد به سرعت در زیر نور خورشید خشک می‌شدند و سپس پرنده‌ها گوشت را از استخوان تمیز می‌کردند. احتمالاً در این فرایند، پرنده‌ها شکاری (مانند عقاب‌ها یا کرکس‌ها) و نیز سگ‌های مخصوص آموزش‌دیده، مشارکت داشته‌اند؛ این واقعیت در منابع نوشتاری دوره باختر باستان ذکر شده است (هرودوت، سانسکریت، پومپئوس)، اگرچه همه نویسندگان با این دیدگاه موافق‌اند (Sarianidi, 2007: 166).

1. Andronovo
2. Dakhma

نیز در جهان نمادین ساکنان حوضه فرات بالایی و دجله در هزاره‌های قبل از سکونت در محوطه چاتال هویوک، نقش مهمی را ایفا می‌کرده‌اند. تصاویر کرکس‌ها را می‌توان در مجسمه‌های سنگ آهکی پرندگانی و بر روی (Hauptmann & Schmidt, 2001: 305-307) شبیه کرکس در محوطه نوالی چوری در ترکیه و بر روی (Stordeur, 2000). سنگ‌های حکاکی شده از محوطه جرف الاحمر در سوریه مشاهده نمود

تصویر ۷. اجساد بدون سر در تدفین شماره ۱۹۴، گورستان گونور (Sarianidi, 2007: 44).

Figure 7: Headless corpses in Burial No. 194, Gonur Cemetery (Sarianidi, 2007: 44)

تصویر ۸. طرح نقاشی دیواری کرکس‌ها و اجساد بدون سر، لایه هشتم چاتال هویوک، اواخر هزاره هفتم ق.م (Mellaart, 1967: 169)

Figure 8: Mural of vultures and headless corpses, eighth layer of Catal Huyuk, late seventh millennium BC. (Mellaart, 1967: 169)

بر اساس آمیزه‌های دین زرتشتی، الگوهای متفاوتی در آئین تدفین ایجاد و گسترش یافته است که همگی پیوند روشن و مستقیمی با آئین‌های زرتشت دارد. این الگوها شامل گور دخمه‌ها، استودان‌ها، گورهای چاله سنگی یا قبور دائمی، دخمه‌ها، تدفین‌های صخره‌ای، تدفین‌های خمره‌ای و تابوتی و برج‌های خاموشان است.

در دوره‌ی ساسانی جسد مردگان را برای تجزیه و متلاشی شدن به حیوانات و پرندگان وحشی وامی‌گذاشتند. سپس فقط استخوان‌های باقی‌مانده را در طاقچه‌ها یا فرورفتگی‌هایی که در صخره‌ها ایجاد شده بود و استودان خوانده می‌شد قرار می‌دادند. شمار زیادی استودان در اطراف تخت جمشید، نزدیکی استخر، شیب یا دامنه‌ی کوه رحمت و شماری نیز در حوالی نقش رستم در صخره‌های کوه حسین کشف شده است (ترومپلمن، ۱۳۷۲: ۳۰). البته در دوره ساسانی با رسمی شدن آیین زرتشتی به‌عنوان دین رسمی امپراتوری، عرضه داشت جسد در هوای باز، تنها شیوه تدفین قابل قبول حکومت بوده و اجرای دیگر شیوه‌های تدفین، مجازات سنگینی در پی داشته است؛ اما با توجه به گستردگی قلمرو ساسانی و وجود جمعیت‌های مذهبی (مسیحی، یهودی، بودائی) که در کتیبه کرتیر در کعبه زرتشت گزارش از اقدامات خود علیه پیروان سایر ادیان غیر زرتشتی دارد، نشان از تنوع اعتقادی در این دوران است. با این وجود اشاراتی حتی در متون زرتشتی وجود دارد، مبنی بر این‌که بخش قابل توجهی از مردم با تغییر شیوه تدفین مخالفت نمودند که این امر، مجازاتی را در پی داشته است؛ اما مجازات گناه خاک‌سپاری (همچون گناه جسد سوزانی که به معنای بی‌حرمتی به آتش تلقی می‌شود، مرگ نبود و تنها کیف‌هایی جسمانی برای مجرمان تعیین شده بود که عملاً با پرداخت جریمه قابل تغییر بودند (Grenet, 1990: 559-560).

۶. نتیجه

بر اساس اطلاعات ارائه‌شده در این مقاله، به نظر می‌رسد شیوه تدفین ثانویه در ایران و خارج از ایران از دوره فراپارینه‌سنگی و نوسنگی، اشاره به برخی آئین‌هایی دارد که نام‌آشناترین آن، شیوه تدفین صورت گرفته در دین زرتشتی است. در این شیوه، اجساد بر روی یک بلندی و محلی به نام برج خاموشی قرار می‌گرفت و پس از اینکه بافت‌های نرم بدن توسط حیوانات گوشت‌خوار و مخصوصاً لاشخورها خورده می‌شد، بقایای استخوانی در محلولی از آهک در میان برج خاموشی قرار گرفته و تجزیه می‌شدند. در برداشت کلی از بررسی تدفین‌های دوره ساسانی می‌توان این‌گونه بیان نمود که یکی از دلایل گوناگونی شیوه‌های تدفین در این دوره، تنوع ادیان در این دوره است که شامل مسیحیت، یهودیت، بودائی و... است که در سنگ‌نشته‌های باقیمانده از آن دوره نیز تا حدودی به این تنوع ادیان اشاره شده است (شعرباف و نظری، ۱۳۹۶: ۱۷۵). لازم است اشاره شود که اصلی‌ترین شیوه تدفین در دوره ساسانی که یکی از شاخصه‌های فرهنگ زرتشتی است، تجزیه گوشت اجساد در هوای آزاد و قرار دادن استخوان‌ها در استودان‌ها بوده که برای جلوگیری از تماس اجساد با زمین، آن‌ها را در دخمه‌های سنگی یا شکاف صخره‌ها و یا قبور حفرشده در داخل صخره‌ها یا خمره‌ها قرار می‌دادند؛ که همگی تلاشی برای جلوگیری از تماس مستقیم جسد با زمین بوده است که در نهایت به ایجاد برج‌های خاموشی که امروزه نمونه‌هایی از آن در یزد قابل مشاهده است، منجر شده است؛ اما فلسفه‌ای وجود چنین شیوه‌ای همچنان که در وندیداد نقل شده است، احترام به طبیعت و جلوگیری از آلوده شدن خاک و زمین است که از عناصر اربعه مقدس زرتشتیان است؛ اما در تدفین‌های ثانویه در ایران از دوره‌های فراپارینه‌سنگی، نوسنگی و مس و سنگی و در منطقه لوانت در دوران ناتوفیان و سپس در دوران نوسنگی و مس و سنگی و در آسیای مرکزی در دوره مفرغ تا حدودی شیوه تدفین در استودان در آئین زرتشتی به آن‌ها شباهت دارند، به این صورت است که اغلب بعد از بین رفتن بافت‌های نرم، بقایای استخوانی در میان خاک دفن می‌شده‌اند و

فلسفه انجام این شیوه تدفینی می‌توانسته متفاوت‌تر یا دلیلی غیر از احترام به طبیعت بوده باشد، زیرا هم‌زمان در این محوطه‌ها تدفین‌های ابتدایی نیز یافت شده است. همان‌طور که قبلاً نیز مطرح شده است، تدفین‌های ثانویه احتمالاً توسط گروه‌های نیمه یکجانشین انجام می‌گرفته است که مردگان را در محل استقرار دفن می‌کردند. احتمالاً این افراد در جایی خارج از محل استقرار فوت‌شده‌اند و امکان انتقال اجساد به محوطه جهت تدفین وجود نداشته است، بنابراین متوفیان در همان محل رها می‌شده‌اند و بعدها بعد از بین رفتن بافت‌های نرم، استخوان‌ها جمع‌آوری شده و در محوطه در قبور دفن می‌شده‌اند.

در خصوص تدفین‌های ثانویه در محوطه‌های فلات ایران که در دو محدوده زمانی دوران نوسنگی پیش‌ازسفال در محوطه‌هایی مانند گوران که این تدفین‌ها در قدیمی‌ترین لایه استقرار یافت شده‌اند و همچنین تدفین‌های ثانویه در فاز بزمرد و فاز علی کش در محوطه علی کش، می‌توانسته مشابه تدفین‌های منطقه لوانت حاکی از شیوه زندگی به‌صورت نیمه یکجانشینی باشد؛ اما تدفین‌های ثانویه گزارش شده در دوران جدیدتر و در دوران نوسنگی با سفال محوطه حاجی‌فیروز، به دلایلی غیر از زندگی کوچ‌نشینی بوده است و احتمالاً جهت جلوگیری از آلوده شدن زمین بوده است که در آن تدفین‌ها در محوطه‌های باز نگهداری می‌شده‌اند و بعد از بین رفتن بافت‌های نرم، داده‌های استخوانی در میان استودان‌های ساخته شده در خانه‌ها قرار گرفته‌اند. این شیوه تدفین، در دوره‌های خیلی بعدتر به‌عنوان سنت تدفینی رایج در دین زرتشتی تبدیل می‌شود و شاید بتوان گفت که خاستگاه سنت تدفین در استودان در دین زرتشتی به دوره فراپارینه‌سنگی و نوسنگی برمی‌گردد. سنت ساخت سازه‌های تدفینی درون یا نزدیکی کاخ‌ها و محل‌های اقامت تاکنون حفظ شده است؛ بنابراین تا همین اواخر، زرتشتیان در بعضی از مناطق پرجمعیت کراچی و بمبئی و همانند زرتشتیان در بخارا، دخمه‌ها را می‌ساختند. با توجه به نظر مری بویس، استفاده از دخمه در آسیای مرکزی اولین بار در میان قبایل عشایری ظاهر شده است. با توجه به شواهد ارائه شده در این پژوهش مشخص شد که شیوه تدفین در استودان در آئین زرتشتی، پیشینه خیلی کهن‌تری در میان اقوام در ایران و مناطق هم‌جوار داشته و این شیوه در طی دوره‌های مختلف از دوره فراپارینه‌سنگی به بعد، به طرق مختلفی بکار برده شده و در نهایت به‌عنوان یکی از سنت‌های تدفینی در آئین زرتشتی پذیرفته شده است. البته منطقی نیست که سعی کنیم شباهت‌های مستقیمی بین مراسم‌های تدفینی در دوران فراپارینه‌سنگی و نوسنگی، یا دوران جدیدتر در عصر برنز آسیای مرکزی و محتویات وندیداد که بیش از چند هزار سال قبل از هم جدا شده‌اند، پیدا کنیم. از سوی دیگر، داده‌های باستان‌شناختی شواهدی از تدفین‌های ثانویه، از دوره فراپارینه‌سنگی تا زمان ظهور زرتشت در ایران و مناطق هم‌جوار را آشکار کرد که این شیوه تدفینی در اوستا، کتاب مقدس زرتشتیان توصیف شده است.

۱. لوانت، واژه‌ای فرانسوی است و این منطقه مساحتی به میزان ۳۸۰ هزار کیلومتر مربع در امتداد ساحل شرق دریای مدیترانه و از سمت شمال تا قسمت‌های جنوبی ترکیه گسترش می‌یابد. از شرق به اردن و سوریه و از سمت غرب به شبه‌جزیره سینا مشرف است (Maher et al. 2012:70).

۲. تمدن آمودریا یا مجموعه باستان‌شناختی بلخ- مرو (Bactria-Margiana Archaeological Complex) یا به‌طور اختصار BMAC: عنوان تمدن عصر مفرغ در آسیای میانه است و بیشینه آن به پیرامون ۲۲۰۰ پیش از میلاد تا ۱۷۰۰ پیش از میلاد می‌رسد و در حوزه‌های ترکمنستان، شمال افغانستان و ایران، جنوب ازبکستان و غرب تاجیکستان و شمال شرق ایران گسترش یافته است. باختر (بلخ امروزی) (به یونانی: Bactria)، سرزمینی باستانی در شمال افغانستان امروزی بوده و مرو (به یونانی: Margiana)، یکی از ساتراپی‌های شاهنشاهی هخامنشیان بوده که امروزه در ترکمنستان واقع است.

منابع

ترومپلمن، لئو، (۱۳۷۲)، «قبور و آئین تدفین در دوره ساسانی»، ترجمه مولود شادکام. *باستان‌شناسی و تاریخ*، سال هشتم، شماره ۱، ص ۲۹-۳۷.

توفیقیان، حسین و باستانی، محرم، (۱۳۹۵)، «پژوهشی در آئین‌های تدفین در دوره ساسانی در سواحل خلیج فارس»، *مطالعات باستان‌شناسی*، دوره ۸، شماره ۲، ص ۱۸-۳۴.

ستگاست، مری، (۱۳۹۲)، *آنگاه که زرتشت سخن گفت*. ترجمه شهربانو صارمی، تهران، انتشارات ققنوس.

شعرباف، مرضیه و نظری، فاضل، (۱۳۹۶)، «بررسی سنت‌های تدفینی در دوره ساسانی بر اساس یافته‌های باستان‌شناسی»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، دوره هفتم، شماره ۱۵، ص ۱۶۳-۱۸۱.

جعفری، محمدجواد، (۱۳۹۶)، *گورستان خرسنگی محوطه ۸۸ تنگ بلاغی (پاسارگاد)*. مجموعه مقالات سومین همایش باستان‌شناسان جوان ایران، ص ۱۴۱-۱۵۴.

حیدر زاده، آزاده و رهبر، مهدی، (۱۳۸۸)، «کشف یک برج خاموشی از دوره ساسانی در بندیان و بررسی سفال نوشته به‌دست آمده از آن»، *فصلنامه اثر*، شماره ۴۶، ص ۱۵-۲۴.

پولاک، سوزان و مقدم، عباس، (۱۳۹۷)، *میراث در خطر تپه سوز و تل چگاسفلی*، تهران، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

چاپچی امیر خیز، احمد، (۱۳۷۵)، *تدفین در ایران از آغاز تا ۵۰۰۰ پیش از میلاد*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.

طلایی، حسن، (۱۳۸۱)، «سنت‌ها و شیوه‌های تدفین در عصر آهن ایران»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، دوره ۵۰-۵۱، شماره ۱۶۲-۱۶۳، ص ۱۷۳-۱۹۲.

عنایتی زاده، ایرج و آموزگار، ژاله، (۱۳۹۶)، «نگاهی تطبیقی به دخمه زرتشتیان در ایران و هند و جنبه‌های آئینی و دینی ساخت دخمه در سنت پارسیان»، *پژوهش‌های ایران‌شناسی*، سال هفتم، شماره ۲، ص ۹۳-۱۰۸.

فیروزمندی، بهمن و لباف خانیکی، میثم (۱۳۸۵)، «ساختار اجتماعی جوامع سکایی با توجه به شیوه تدفین»، *دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، دوره ۵۷، شماره ۵، ص ۶۷-۹۱.

نعمتی، محمدرضا و صدراپی، علی، (۱۳۹۱)، «بررسی شیوه‌های تدفین در دوره اشکانی در گورستان ولیران دماوند»، *مطالعات باستان‌شناسی*، شماره ۲ (۴)، ص ۱۰۳-۱۲۱.

نورالهی، علی، (۱۳۹۱)، «گورستان‌های عصر آهن III حوزه رود گنگیر در دشت ایوان جوب گوهر و گلخانان مرده»، *کندوکاو*، شماره ۵، ص ۷-۲۴.

هاشمی زرج آباد، حسن، شیرازی، روح‌الله، فرزین، سامان و ظهوریان، مریم (۱۳۹۳)، «نویافته‌هایی از تدفین‌های سنگی در مکران ایران (شهرستان‌های نیک شهر و چابهار)»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، شماره ۷ (۴)، ص ۹۵-۱۱۲.

- Basafa. H. 2016. Burial Cultures of Khorasan in Late Bronze Age. *Intl. J. Humanities* 23(4): 30-46.
- Binford. L. R. and Binford. R. 1968. *New Perspective in Archaeology*. Aldine Publishing Company, Chicago.
- Binford. L. 1971. *Mortuary practices, their study and their potential. Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. Ed. J. Brown. *Memories of the Society for American Archaeology* 25: 6-29.
- Bonora. G. L. and Vidale. M. 2013. *The Middle Chalcolithic in southern Turkmenistan and the archaeological record of Ilgynly-Depe*. In *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-range Interactions in the 4th Millennium BC*. (ed) Cameron A. Petrie. Oxbow Book. 140-165.
- Boyce. M. 1989. *A History of Zoroastrianism*. Leiden.
- Brown. J. A. 1981. *The Search for Rank in Prehistoric Burial*. Cambridge.
- Burney. C. 1977. *From Village to Empire*. London.
- Childe. V. G. 1957. *The Dawn of the European Civilization*. London.
- Donti. M. D. 2013. *Hasanlu V The Late Bronze and Iron I periods*. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Erdem. D. 2006. *Social Differentiation in Cayonu and Abu Hureyra Through Burial Customs and Skeletal Biology*. Master Thesis. Middle East Technical University.
- Firouzmandi. B. And Labaf Khaniki. M. 2007. The social structure of Scythian communities according to the burial practice. *Journal of The Faculty of Literature And Humanities* 57(5): 67-91. [In Persian].
- Galili. E. & Eshed. V. & Gopher. A. and Hershkovitz. I. 2005. *Burial Practices at the Submerged Pre-pottery Neolithic C Site Of Atlit-Yam, Northern Cost Of Israel*. American Schools of Oriental Research.
- Grenet. F. 1990. Burial II: Remnants of burial practices in Ancient Iran. *Encyclopedia Iranica* 4: 559-561.
- Grindell. B. 1998. *An Examination of Mortuary Practices and Social Complexity in The Levantine Natufian And Pre-porttery Neolithic A*. Dissertation Submitted to the Faculty of Department of Anthropology In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philsophy The university of Arizona.
- Guerrero. E. Molist. M. Kuijt. I. and Anfruns. J. 2009. Seated Memory: New Insight into Near Eastern Neolithic Mortuary Variability from Tell Halula. *Current Anthropology* 50 (3): 379-391.
- Hauptmann. H. & Schmidt. K. 2001. Frühe Tempel— frühe Götter?, in *Deutsches Archaologisches Institut* (ed.), *Archäologische Entdeckungen. Die Forschungen des Deutschen Archäologischen Instituts im 20. Jahrhundert. Zaberns Bildbände zur Archäologie*, Mainz. 258-266.
- Hertz. R. 1907. *Death and the Right Hand*. Cohen and West, London.
- Hole. F. and Flannery. K. 1963. *Excavations at Ali Kosh Iran, 1961*. Leiden: E.J. Brill
- Kroeber. A. 1927. "Disposal of the dead". *American Anthropologist*, 29: 308-315.
- Hole. F. 1977. *Studies in the archeological history of the Deh Luran Plain: The excavation of Chagha Sefid*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Jafari. M. J. 2013. Report of the Third Season of Archaeological Excavation at Lama Cemetery, Iran. *Iranian Archaeology* 4:58-77.
- Lamberg-Karlovsky. C. C. and Humphries. J. 1967. The cairn burial in southeastern Iran, *East and West* 18: 269-276.
- Mellaart. J. 1967. *Catal Huyuk, A Neolithic town in Anatolia*. London: Thames and Hudson.
- Modi. J. 1937. *The religions ceremonies and customs of the parsees*. British India Press, Mazagon, Bombay.

- Moghaddam, A. 2016. A fifth-millennium B.C cemetery in the north Persian Gulf: The Zohreh Prehistoric Project. *Antiquity Publications Ltd, ANTIQUITY* 90 (353):1-6.
- Nativ. A.; Gopher. A. 2010. The Cemetery as a Symbol: a Reconsideration of Chalcolithic Burial Caves in the Southern Levant. *Cambridge Archaeological Journal* 21 (2): 229-45.
- Paymaster. R. B. 1954. *Early History of The Parsees in India: From their Landing in Sanjan to 1700 A.D.*, Bombay: Zaratoshthi Dharam Sambandhi Kelavni Apnari.
- Pearson. P. M. 1999. *The Archaeology of Death and Burial*. Texas A&M University Press.
- Renfrew. C. 1994. *The Ancient Mind: Element of Cognitive Archaeology*. Cambridge University Press. 45-54.
- Rezalou. R. and Ayremlou. Y. 2016. A Preliminary Report on the First Season of Excavations at Gilavan Cemetery in Northwestern Iran. *International Journal of the Society of Iranian Archaeologists* 2(4): 45-74.
- Rollefson. G. O. 2002. *Ritual and Social Structure at Neolithic Ain Ghazal*. New York, Boston, Dordrecht, Moscow, Kluwer Academic Publishers. 165-188.
- Sarianidi. V. 1998. *Margiana and Protozoroastrianism*. Athens.
- Sarianidi. V. 2001. *Necropolis of Gonur and Iranian Paganism*. Moscow.
- Sarianidi. V. 2007. *Necropolis of Gonur*. Capon Editions. Athens.
- Salzmann. G. A. 2016. *The new chronology of the Bronze Age of Tepe Hissar, Iran*. University of Pennsylvania, Museum of Archaeology and Anthropology. Philadelphia.
- Saxe. A. 1970. *Social Dimensions of Mortuary Practice*. University Microfilms, Ann Arbor.
- Schmandt-Besserat. D. 2013. *Symbols at 'Ain Ghazal. ex oriente*, Berlin, Germany.
- Schmidt. E. F. 1937. *Excavations at tape Hissar, Iran*. Philadelphia.
- Segal. D. Carmi. I. Gal. Z. Smith. L. H. and Shalemi. D. 1998. Proceedings of the 16th International '4C Conference, edited by W. G. Mook and J. van der Plicht. *Radiocarbon* 40(2): 707-712.
- Stordeur. D. 2000. *Jerf el Ahmar et l'émergence du Néolithique au Proche Orient*, in Guilaine J. (ed.), *Premiers paysans du monde. Naissances des agricultures*. Éditions Errance, Paris: 33-60.
- Tainter. J. 1978. Social inferences and mortuary practice. An experiment in numerical classification. *World Archaeology* 7(1) 1-15.
- Trigger. B. 1989. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Voigt. M. M. 1983. *Hajji Firuz Tepe, Iran: the Neolithic Settlement*. The University Museum, University of Pennsylvania.
- Weeks. L. R. 2013. *The Development and Expansion of a Neolithic way of Life*. oip Uncorrected Proof – First proofs.
- Worsaae. J. 1843. *Danmarks Oldtid Oplyst ved Oldsager og Materials*. Ph.D. Dissertation. University of Arizona.
- Chaichi Amirkhiz. A. 1996. *Burial in Iran from the beginning to 5000 B.C*. Master Thesis. Department of Archaeology. Tarbiat Modares University. [In Persian].
- Enayatizadeh. I. And Amouzegar. J. 2017. A Comparative Look at the Zoroastrians Dakhmas in Iran and India and the Ritual and Religious Aspects of Making the Dakhma in the Parsees Tradition. *Iranin Studies* 7(2): 93-108. [In Persian].
- Jafari. M. J. 2017. *Megalithic Cemetery, 88 Tang Bolaghi area (Pasargad)*. Proceedings of the Third Conference of Young Archaeologists of Iran. 141-154. [In Persian].

- Hashemi Zarjabad. H. Shirazi. R. Farzin. S. and Zohorian. M. 2015. New Archaeological Evidence on Cairn Burials in Iranian Makran (Nikshahr and Chabahar). *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran* 4(7): 95-112. [In Persian].
- Heidar Zadeh. A. and Rahbar. M. 2009. Discovery of a tower of silence from the Sassanid period in Bandian and study of the written pottery obtained from it. *Athar Journal* 46: 15-24. [In Persian].
- Nemati. MH. And Sadraei. A. 2012. A Study on the Parthian Burial Traditions at Veliran Cemetery in Damavand, Iran. *Journal of Archaeological Studies* 2(4): 103-121. [In Persian].
- Nourallahi. A. 2012. Iron Age III cemeteries of Gangir river basin in Ivan Jub Gohar and Golkhanan Mordeh plains. *Kand o Kav Journal* 4(5): 7-24. [In Persian].
- Pollack .S. and Moghadam.A. 2018. *Heritage in Danger of the Tape Souz and Tale Chogha Sofla*. Tehran: Cultural Heritage and Tourism Research Institute Publications. [In Persian].
- Shearbafe. M. and Nazari. S. 2017. A study of burial traditions in the Sassanid period based on archaeological findings. *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran* 7(15): 163-181. [In Persian].
- Setgast. M. 1392. *When Zoroaster spoke*. Translation: Shahrbanoo Saremi, Tehran: Qoqnoos Publications. [In Persian].
- Talayi. H. 2002. Traditions and burial practices in the Iron Age of Iran. *Journal of The Faculty of Literature And Humanities* 50-51(162-163): 173-192. [In Persian].
- Tofighiyan. H. And Bastani. M. 2016. Burial Practice of Sassanians in the Persian Gulf Region. *Journal of Archaeological Studies* 8(2): 18-34. [In Persian].
- Trompleman. L. 1993. Tombs and burial rites in the Sassanid period. Translation: Moulud Shadkam. *Journal of Archaeology and History* 8(29): 1-37. [In Persian].